

وقفنامه‌های سنگی

زنجان در عهد قاجار

پرستو قاسمی اندرود

چکیده:

سنگ نوشته‌های تاریخی از جمله میراث مکتوب جوامع بشری اند که با توجه به مقاوم بودن جنس آن نسبت به سایر آثار نوشته شده، سالم و ملموس تر به دست ما و نسل‌های آینده می‌رسند. این میراث گران قدر در اثر عوامل طبیعی و انسانی در معرض تخریب و نابودی قرار دارند. از این رو، بررسی و مطالعه و مستندسازی آن‌ها کاری ارزشمند و درخور توجه خواهد بود. از جمله عناصر مهم در شهرهای قدیمی ایران بازارها به عنوان مهم‌ترین عنصر اقتصادی می‌باشند که سنت حسنه وقف در شکل‌گیری مجموعه‌های آن از قبیل مساجد، سراها، حمام‌ها و کاروانسراها نقش اساسی داشته است. در بازارهای قدیمی که به عنوان بخش تپنده اقتصادی شهرها محسوب می‌شوند نمونه آثار ارزشمندی برجای مانده است که هر کدام در شناساندن هنرمندان، واقفان و بانیان این اماکن عام‌المنفعه نقش اساسی دارند. در این مقاله سعی گردیده با نگاهی تخصصی به وقفنامه‌های سنگی، نمونه‌های باقیمانده از این آثار ارزشمند در زنجان معرفی گردند.

کلید واژه‌ها:

کتیبه سنگی، وقفنامه سنگی، بناهای تاریخی، بازار، قاجار، زنجان.

وقفنامه های سنگی

حجاری و کنده کاری بر سنگ و صخره یکی از روش های بسیار دیرینه است که انسان در بیان افکار و اندیشه ها، هنر و قوانین و قدرت نمایی هایش به کار برده است. بوم سنگ برای مقاصد هنری، انتقال مفاهیم و ثبت وقایع تاریخی نیازمند صرف وقت بیشتر و کار سنگین تر بوده است. با توجه به این که به کارگیری هرگونه نوشته اعم از تصویری و الفبایی به منظور انتقال پیام مشخصی با شیوه های برجسته، کنده و همسطح بر روی سنگ کتیبه خوانده می شود لذا سنگ نوشته های تاریخی را می توان در بخش های سنگ فرمان، سنگ وقف، سنگ یادبود، سنگ محراب و سنگ مزار تقسیم کرد. در این راستا با توجه به موضوع مقاله، وقفنامه های سنگی مورد بحث و مطالعه قرار می گیرند. مطالعه وقفنامه های سنگی با توجه به ماهیت سنگ و ساختار آن در حفظ اسرار تاریخ از دیگر وقفنامه ها متمایز و سالم ترند. با توجه به این که در اغلب وقفنامه ها هدف و انگیزه مذهبی واقف رضایت و خوشنودی خداوند و تقرب به او و طلب عفو و بخشش است لذا واقفان به حفظ و نگهداری سالم کتیبه های سنگی تأکید بسیار داشته اند. که نمونه ای از متن در پایان کتیبه های سنگی این است: «... خلاف کننده به لعنت خدا و رسول گرفتار شوند...» اغلب وقفنامه های سنگی ساده می باشد ولی در برخی از آنها نقوش گیاهی و اسلیمی، گل های چهارپر و ... در بین نوشته ها به عنوان تزیین و پرکننده سطح دیده می شود. در اکثر وقفنامه ها کتیبه ها حالت برجستگی دارند.

محل نصب وقفنامه های سنگی

انگیزه انتخاب محل نصب وقفنامه های سنگی در بناهای مذهبی و غیر مذهبی یکسان است و آن این است که این آثار از گزند حوادث مصون بمانند. همچنین در برابر نظر و دید همه مردم قرار بگیرند که بیشتر در ورودی مساجد، بازارها و به طور کلی بالای ورودی بناهای عام المنفعه نصب می شد.

متن وقفنامه‌های سنگی

بیشتر محتوای کتیبه‌ها در بردارنده انگیزه واقف، علت وقف، موضوع وقف، تاریخ و گاه به آیات قرآنی و احادیث نبوی متبرک شده است. عبارات هم به دو شیوه عربی و فارسی است. در نوشته‌های آغازین بیشتر آیات قرآنی و یا از عبارات هوالواقف، هوالواقف علی السرائر والضمایر، وقف موبد و حبس مخلد نمود کتابت می‌شد. پس از آن موارد درآمد و عواید حاصله از وقف در جاهایی که واقف نیت کرده استفاده می‌شد. همین‌طور موضوع تولیت هم در اکثر وقفنامه‌ها دیده شده که اول به واقف و بعد از وفات به اولاد ذکور می‌رسید. در مطالب پایینی آیه‌ای با مضمون جلوگیری از تخریب وقفنامه مانند: آیه ۱۸۱ سوره بقره ﴿فَمَنْ بَدَّلَهُ بَعْدَ مَا سَمِعَهُ فَإِنَّمَا إِثْمُهُ عَلَى الَّذِينَ يُبَدِّلُونَهُ إِنَّ اللَّهَ سَمِيعٌ عَلِيمٌ﴾ یا این که از عبارات فارسی مانند: «خراب کننده این اثر به لعن خدا و رسول گرفتار آید» استفاده می‌کردند. در واقع نفرین و توسل و استفاده از آیات قرآنی یکی از عوامل مهم برای سالم ماندن از حوادث روزگار و یا تخریب انسانی است.^۲

موقعیت جغرافیایی استان زنجان

استان زنجان در شمال غرب ایران واقع و از ۷ شهرستان به نام‌های زنجان، ابهر، خرمدره، طارم، خدابنده، ایجرود و ماهنشان تشکیل شده و با ۷ استان مرز مشترک دارد. این منطقه یک واحد نیمه مستقل جغرافیایی است که با وجود رودخانه قزل اوزن ایجاد گردیده و فلات آذربایجان را با شیب ملایمی به دشت قزوین مرتبط می‌سازد.

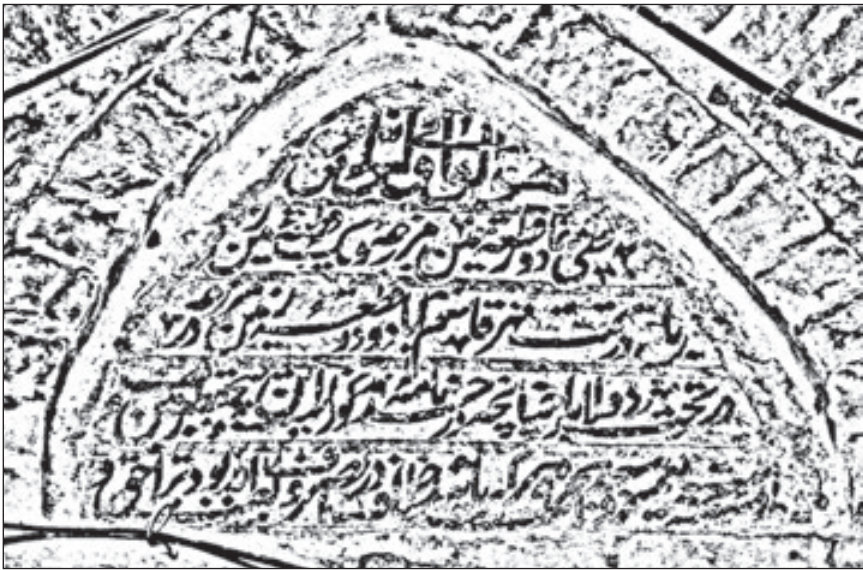
وقفنامه‌های سنگی زنجان

وقفنامه شماره ۱ در مسجد میرزایی زنجان:

مسجد میرزایی قدیمی‌ترین بنای مذهبی پابرجا در سطح شهر زنجان می‌باشد که

در مجموعه بازار پایین قرار دارد و احتمالاً در حدّ فاصل اواخر دوران صفویه تا اوایل دوران قاجار احداث شده است. مسجد میرزایی از دو بخش تشکیل گردیده است. بخش نخست معروف به شبستان قدیم است که به فاصله یک رقبه از دکان‌های بازار قرار گرفته و خود دارای یک واحد شبستان و حیاط می‌باشد. شبستان قدیم از ۱۵ چشمه طاق و تویزه پوشانیده شده و طاق‌های آن از نوع پنج‌او هفت کند و خوابیده است که این روش موجبات زیبایی هر چه بیشتر شبستان را فراهم نموده است. محراب در راستای قبله با خالی نمودن قسمتی از جرز جنوبی ایجاد شده و در طرفین آن در ورودی از حیاط قرار گرفته که هم اکنون با بالا آمدن سطح حیاط به پنجره تبدیل شده است. کاشی‌کاری محراب مرمت گردیده و از فرم تزیناتی خود خارج شده است. در این محراب یک واحد کاشی چهارگوش دیده می‌شود که به اواخر دوران صفویه تا قبل از دوران قاجار نسبت داده می‌شود. بخش دوم مسجد جدید است و در سبک کلی، تقلید ناقصی از مساجد به شیوه چهار ایوانی است و در آن عناصر لازم در مساجد چهار ایوانی از جمله صحن مرکزی، ایوان‌های چهارگانه، حجره‌های طلاب، وضوخانه، شبستان زنانه و مردانه وجود دارد. گرداگرد صحن مرکزی مسجد را حجره‌ها و ایوان‌های چهارگانه به طور قرینه پوشانیده است. جمعاً ۱۴ واحد حجره در سه طرف صحن مستقر شده و سقف حجرات با استفاده از طاق‌های نوع کللیل به سبک آذربایجانی پوشانیده شده است. این مسجد توسط میرزا ابوالقاسم مجتهد از خاندان میرزایی‌های زنجان ساخته و بعدها توسط فرزندان ذکور این مسجد محل انجام فرایض دینی و مذهبی بود. میرزا ابوالقاسم مجتهد متوفی به سال ۱۲۹۲ هـ.ق از مجتهدین زمان خود بود. این مسجد به چهار محراب مشهور است. در سردر مسجد در بالای ورودی تاریخ ۱۲۸۲ هـ.ق دیده می‌شود. این سنگ نوشته در اندازه ۵۵ × ۷۳ سانتی‌متر در بالای ورودی مسجد نصب شده و کتیبه آن به خط نستعلیق در ۵ سطر دیده می‌شود. با توجه به این که در این اثر، تاریخ دیده نمی‌شود سبک هنری سنگ نوشته و دوره تاریخی مسجد را

با نظر قاطع دوره قاجار دانست.

متن سنگ نوشته:

سطر ۱ / هوالوفاى و السرائر

وقف میراث جويدان

۱۳۹۳
۸۸ زمستان

۱۳۳

سطر ۲/ شخصی در نماز دو قطعه زمین مزرعه و یک قطعه زمین
سطر ۳/ باغ در تحت نهر قاسم آباد و دو قطعه زمین مزرعه در
سطر ۴/ تحت نهر دولایار چنانچه در حدنامه مذکور است این پنج قطعه زمین
وقف

سطر ۵/ مدرسه است به جهت تعمیر مسجد و حجره است و هرکه باشد در
تصرف و لعنت ابد بود و ترا حق و

وقفنامه شماره ۲ در مسجد آقا کاظم زنجان:

موقعیت مسجد: مسجد آقا کاظم در خیابان سعدی جنوبی زنجان در بافت
قدیمی شهر قرار داشته و به شماره ۳۰۳۰۴ در فهرست آثار ملی کشور به ثبت
رسیده است.

بانی مسجد: عالم زاهد آقا کاظم بن حاج محمد علی در سال ۱۲۸۰ هـ.ق (دوره
ناصرالدین شاه قاجار) در شهر زنگان متولد شد و طبق رسم آن زمان برای تکمیل
معلومات دینی راهی نجف اشرف شد و از درس علامه حاج میرزا حسین خلیلی
تهرانی استفاده برد و بعد به زنجان برگشت. وی فردی مفید و مرجع بود و اهالی
متدین محل و بازار در سال ۱۳۱۰ هـ.ق یک مدرسه بر اساس متن سنگ نوشته
مسجد به نام مدرسه کاظمیه و مسجدی با نام مسجد آقا کاظم بنا نهادند تا ضمن
تعلیم طلاب به ترویج نماز جماعت نیز پردازد. وی در سال ۱۳۲۲ هـ.ق پس از
۴۲ سال و به قولی ۶۰ سال در زنگان درگذشت. ۳

سنگ نوشته مسجد آقا کاظم: این سنگ نوشته در بالای محراب به خط نستعلیق
در سنگ مرمر در اندازه ۳۶ × ۴۰ سانتی متر دیده می شود و موضوع متن آن وقف
است و کتیبه های آن در ۷ سطر و یک کتیبه هم در حاشیه سمت راست دارد.

کتیبه وقف در بالای محراب مسجد آقا کاظم

متن سنگ نوشته:

سطر ۱/ مرحوم حاجی ملاعلی

سطر ۲/ وقف نمود حاجی محمد توتون فروش ششدانگ

وقف میراث جویباران

شماره ۸۸ / زمستان ۱۳۹۳

سطر ۳/ دکان خارج از مدرسه کاظمیه و تولیتش
 سطر ۴/ به جناب مستطاب شریعتمدار آقا کاظم
 سطر ۵/ سلمه الله تعالی رئیس مدرسه
 سطر ۶/ و اضافه مخارج را به طلاب صرف شود
 سطر ۷/ و صیغه عمل بوقف شد سنه ۱۳۱۸
 کتیبه حاشیه سمت راست: شرقیا دکان حسن، غربیا دکان محمد علی، جنوبیا
 سرای حاجی ابراهیم، شمالیا راسته بازار

۱۲۶

واقفان

وقفنامه های سنگی زنجان در عهد قاجار

جدول سنگ نوشته های وقفی زنجان

ردیف	نام بنا	محل نصب	قدمت	دوره تاریخی	جنس	نوع خط
۱	مسجد میرزایی	بالای ورودی بنا	قاجار	ندارد ولی بنا قاجار است	رسوبی	نستعلیق
۲	مسجد آقا کاظم	بالای محراب	۱۳۱۸ ه.ق	مظفرالدین شاه	مرمر	نستعلیق

نتیجه گیری

۱. در طی پروژه بررسی و مطالعه از سنگ نوشته های دوران اسلامی استان زنجان که توسط نگارنده انجام شده است، ۱۸ سنگ نوشته یادبود با موضوعات مختلف شناسایی شدند که قدیمی ترین آن به دوره سلجوقی برمی گردد. از این تعداد ۲ نمونه با موضوع وقف بودند که در این مقاله معرفی شدند.
۲. هردو وقفنامه سنگی در شهر زنجان هستند.
۳. هردو وقفنامه سنگی در مساجد نصب بودند.
۳. هردو نمونه مربوط به دوره قاجار بودند.
۴. نقوش در هیچ کدام از نمونه ها دیده نشد و فقط متن کتیبه، کل سنگ را پوشانده است.
۵. در هر دو نمونه کتیبه سنگی در بلندی نصب شده و به همین علت سالم مانده اند.
۶. نوع خط در هر دو نمونه نستعلیق است.

وقف میراث جوادان

شماره ۸۸ زمستان ۱۳۹۳

پی نوشت ها:

۱. کارشناس ارشد باستان شناسی اداره کل میراث فرهنگی، صنایع دستی و گردشگری استان زنجان
۲. بررسی و مطالعه سنگ نوشته های دوره اسلامی استان زنجان، ص ۴۶
۳. شرح زندگانی دانشمندان و روات رجال لشگری و کشوری استان زنجان، ص ۱۰۳

منابع:

۱. بررسی و مطالعه سنگ نوشته های دوره اسلامی استان زنجان، پرستو قاسمی اندرود، پایان نامه کارشناسی ارشد باستان شناسی، دانشگاه آزاد ابهر، (۱۳۹۰).
۲. شرح زندگانی دانشمندان و روات رجال لشگری و کشوری استان زنجان، کریم نیرومند، نشر عود، تهران، (۱۳۸۵).